

PEÑAFLORIDAREN LITERATURA ETA HIZKERA EKARRIAZ

Tolosa, 1998-XI-13

Adolfo Arejita,
euskaltzain urgazlea. Labayru Ikastegikoa

0. Sarrera

Txosten hau atxakia bikaina gertatu zait PeñafloRIDAREN euskarazko lan biak berriro irakurri eta gogoeta egiteko XVIII. mende erdiruntz euskal letretan gertatu zen berritze-aire horren baldintza, giro eta ondorioez. Neurritz laburra da berez kontearen euskal emaitza: *Gabon sariak*, 36 orrialdeko sorkuntza poetikoa, sarreran bost bat orrialde hitzlauz dituela, eta *El borracho burlado* gaztelania-euskarako antzerkitxoa, hau luzeagoa (54 orrialde), baina obra esan-guratsua literatur sorkuntza bezala, genero, gai, motibo eta estiloen aldetik.

Edozein literaturatan gertatu diren berrikuntza guztiak bezala, hau ere ezin zatekeen gizarte- eta ekonomia-mogimenduetatik ate gertatu, eta gaur ere ezin dugu ondo ulertu ez interpretatu, ingurune horri ohartu gabe. Espainiako erreinuan Carlos III.aren erregetza pean aldakuntza nabarmenak gertatu ziren alderdi guztietatik: industria, nekazaritza, merkataritza, hezkuntza eta pentsamoldearen eremuetan izan ziren batez ere aurrerakuntza eta garapen nabariak. Horretan ekintza bikaina izan zuten han-hor-hemen sortzen joan ziren Batzar-edo Ekonomia-Elkarteek. Horietan lehena Xabier Mª Munibe kondeak, beste jaun zaldun batzuekin batera eraiki zuen Euskal Adiskideen Batzarra izan zen, jakina denez. Berritze eta aurrerakuntza-fenomeno hau, ideia, jakintza eta letren eremuan Ilustrazioaren izenaz ezagutu izan da. Frantzian lehenago eta indartsuago erne eta garatu zen ideia-uholdea, muga iragazi ondoren, Hego Euskal Herrian berez-berez sartu zen, lurralde hauetako jende goi-mailako eta eskolatuenen eskutik.

Euskal ilustrazioaren giroaren epeletan sortu zen PeñafloRIDAREN euskal antzerkia ere, zientziak eta letrak elkarri zeutsela joan behar baitzuten, egiazko eta sinesgarriak izango baziren.

1. PeñafloRIDAREN biografia-zertzelada batzuk

Hil zen urte berean (1785) argitaratu zen Adiskideen Batzarraren boletinean haren biografia bat, luzea eta zehaztasun askokoa, estilo oso literarioan

ondua. Hura bihurtu da gerora bibliografia-iturri oinarrizkoetarikoa. Hurretik ezagutu zuen herrikidearen lekukotasun hurrekoa, hil ostetxokoa. Ikertzaileek gerora beste zertzelada gehiagorekin aberastu dute haren biografia. Muniberen kasuan, pertsonalitate ospetsu eta izendatua izateak bere alde ona agertu zuen, biografia fidagarri baten jabe egitea, zeren garai beretsuko beste euskal idazle batzuen nonzeberriak hain zehe jakiten ez baita erraz. Gain-gaineko bizitzazertzelada batzuk gogoratuko ditugu, berariaz beraren euskal lanarekin zerikusia izan dezaketenak.

Azkoitiko hirian jaio zen Xabier Munibe Idiakenez 1729an, Aita Larramendik Salamancan bere gramatika *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada (Arte)* atera zuen urte berean. Seme bakarra. Etxe onekoa. Jesuiten ikastetxean ikasi zuen lehen eskola eta gramatika. Etxe giroan zaldun bati zezogkion mendu eta ekanduak hartu bazituen ere —hala tokatzen baitzen—, era guztietako herri-jendeaz izan omen zuen harremana mutikotan eta gaztetan.

Irudimen handia omen zuen, eta musika eta literaturara joera handiagoa gramatika lehorrera baino. Izaera otzan eta barea bazuen ere, zolia eta jakingura handikoa ei zen. Goi eskola har zezan, gurasoek Frantziako Tolosara bidali zuten 14 urteko zela, jesuitek han zuten ospe handiko ikastetxe batera. Han trebatu zen konde-semea zientzietan: matematika eta fisika esperimentalak, besteak beste. Lau urteko ikasketen ondoren bihurtu zen Azkoitira. Ama alargundua zen artean. Gazte-gazterik ezkondu eta politika ardura eta karguetan sartzen joan zen: hiriko alkate, probintziako diputatu nagusi, besteak beste. Elizan zein gizarte-ospakizunetan ere aurrerengo zebilen: hainbat konposizio ondu omen zituen, bai elizan kantatzeko, bai herriko plazan soinutzeko. Herri-musika eta dantzen babesle sendoa izan omen zen.

1748 inguruan Akademia-Bazkune baten taiua hartu omen zuen Azkoitiko gau-bigira edo tertuliak. Beste hiri askotan bezala batzen omen ziren han ere arratsero zaldun, elizgizon eta hiriko jende izendatua orohar, lagunarte gozoan egoteko. Azkoitiko zaldun eta elizgizon argi eta ikastunak bildu omen ziren eta araudi bat zehaztu ere bai. Asteko iluntze bakoitzean jardungai berezia izaten omen zen: zientzia gaiak (matematika eta fisika), gai humanistikoak (historia, literatura) eta musika lantzen ziren batez ere.

Bergarak San Martin Loinazkoaren omenez eratu zituen festetarako pres-tatu zituen opera-antzerki, musika-saio eta bestelako antolakizunen bidez goratu zuen euskal gizartean kondearen hotsa. Eta han erne zen Adiskideen Batzarraren asmoa ere, *Sociedad de Amigos del País* izenaz, eta baita eraiki ere (1764), Peñafiorida bera buru izendatu zutela. Horren hurrengo, Bergarako Erret Mintegiaren sorrera etorriko zen hamabi urte geroago (1776), euskal zaldunsemeen hezkuntza-eskola izango zena. Mintegi hori berezia gertatu zen erreinuan, zientziei ematen zitzairen garrantziagatik. Hitz baten esateko, Peñafiorida izan zen Batzarraren eta Mintegiaren gidari, buru eta bihotz. Oraindik gazte zela hil zen 1785ean, kutsatutako eritasun batek jota.

2. PeñafloRIDAREN euskal lana

Eskenaratzeari atxikirik daude obra biak. *Gabon-sariac* (GS), antzerkia ez bada ere zentzu hertsian, eskenaratzeaz eta publikoaz loturik dago: badira korutaldeak, pertsonaia edo pertsonai-talde desberdinen adierazkizunak kantuz ematen. Bestalde, *El borracho burlado* (EBB) antzerki-generoan sartzen da oso-soan, eta honen azpian, komedian. *Ópera cómica* bezala aurkezten da sarre-ran.

Obra bitzuk inprenta bidez argitaratu ziren eskenaratze-egunerako: entzu-lego bat izan zen emaitza bien lekuko, eta testu irarriaren bidez zabalgo handi-goa izan zuten obra haiek, unean bertan zein ondoko aldietan. Datu garrantzitsua da hau literatura-lanaren hedapen eta eraginari begira; kondeak bere sortzapenaren oinatz eta lekukotza ziurra utzi zuen ondoko belaunaldientzat.

Kondeak teatroarekiko atxikimendua Frantziako ikaste aldian hartu zukeela pentsa daiteke, eta Tolosan jasoko zuela Molière, Corneille eta Racine-n garai loretsuaren berri. Nolanahi ere, kondeak, eta haren inspirazioz Batzarrak eta Mintegiaren sortzaileek berebiziko garrantzia ematen zioten genero honi literatura-espresioen artean. Antzerki neoklasikoa defendatzen dute ilustratuok. Gabon giroko antzerki barrokoak ez ditu asetzen; aitzitik, hezibide eta ekandu onen bermatzaile izango den antzeki-eredu bat bultzatu nahi dute. Bergaran finkaturiko printzipioek dioten bezala, Batzarrak antzerkia erabiltzea proposatzen du, bertute-eskola izan dadin, ez galbide-eskola, garai hartako Elizak modu susmagarriz ikusten zuen bezala. Elizak orohar eta jesuitek bereziki ez zuten begi onez ikusten Batzarrak antzerkiari ematen zion papera, honen irizpidea baitzen, genero hori guztiz baliokoa zela, ez bakarrik denbora-emangarritzat, baizik batez ere gazteriaren eta gizarte osoaren hezibiderako. Ingurune honen barruan ulertzen dira hobeto kondearen eta haren ingurukoan antzerki-gintza, eta gainerako literaturgintza.

Gabon-kanten inguruan beste sorrera-arrazoi bat ere eman daiteke. Eliz ospakizunetan biziro parte hartzen omen zuen kondeak, familiaz ere elizkoia baitzen Munibe. Eliz zeremonietarako hainbat kantu ondu omen zituen, eta halaxe gabon-kanta hauek ere, Azkoitia hiriko gabon-elizkizunari zegokion goratasuna ematearren, ospakizun horretan hiritar orok parte hartzen baitzuen era batera edo bestera. Baldintzakizun honi, aurreko urteetan beste hiri batzutan egiten zirenen aurretikoa gehituz gero —egileak sarreran arrazoi nagusitzat ematen duena—, ez da azalbide gehiagoren beharrik.

2.1. *Gabon-sariac*

Hau da, dakigula, PeñafloRIDAREN lehenengo euskal obra. 36 orrialdeko ple-gu mardula osatzen du lan inprimatuak. Artean eta geroago inprimatu ohi ziren gabon-kantak baino mardulagoa edukiz eta txukunagoa itxuraz eta letra-tipoz. Azkoitiko Miserikordian bertan irarri bide ziren.

Peñafloridak ez zituen bere izenez argitaratu Azkoitian 1762an gabon egunez kantatu ziren *Gabon-sariak*. Luisa Miserikordiakoa alegiazko monja-izena erabili zuen hartarako, ezizen bat, gaur ziur dakigunez. *EBB* opera komikoaren lehen edizioan ere ez da ageri egilearen izenik, baina bai behintzat aitatasuna antzematen uzten duen *Un Cavallero Guipuzcoano* mozorro gabekoa. Gabon-sariak, ordea, egiletasun mozorrotuaz atera ziren: emakume baten alegiazko izena, Luisa, eta eliz-andere baten izenondoa: Miserikordiakoa.

Zertzelada honen aipua egiten dut, agian egilearen gogoan ere genero bata eta bestea guztiz bereziak zirelako. Opera komikoa, zaldun baten kondizioari hobeto zihoakion gabon-kanta bat baino, literatura-sorkuntza bezala. Publikoa ere ez zuten bat: antzerkia publiko jantziago eta goi mailakoarentzat pentsatua zegoen: zaldunak edota haien seme eskolariak, elizgizonak. Gabon-kantak liturgiaren aldamenen edo gerizpean aspaldiko tradizioa zuen; nolahi ere, herri zehea, edo eliztar zeheak ziren genero horren hartzaileak.

Ondoko edizioetan ere ez da egilearen benetako izenik eman oraintsura arte. Hurrengorik hurrengo: *Euskalerrria* aldizkarian lehenengo J. I. Aranaren eskutik (1883, 566-570). Mende honetan Manuel Lekuonak *Egan-en* (1956, 9-53), eta berandutxoago G. Arestik (1965, *Auspoa* 48, 47-77), *EBB* antzerkiak eta Barrutiaren *Acto*-arekin batera.

Gavon-Sariac izenburu nagusiak, *edo* juntagailu ondoko azalpeneko azpitu-tuluan, beste bi sinonimo ditu: *Gavon-Cantaac edo Otsaldiac*. Lehenagotik ere euskal literaturan ezaguna den poesia mota baten aurrean gaude, gaztelaniaz *villancico*-etan ordezeko adiutua duena. Egileak berak aitortuko du hori batere atzerakuntza gabe, eta agian bere emaitzaren arrazoi ematearren:

Ygazco Gavonetan ecussinituan gure echean maquiñabat Gavon Canta imprimitu: batzuec Bilbaocoac cirala, besteac Madrilcoac, Carizcoac, ta eztaquit nun an urrutietaco batzuec [...] ¿beste iñun diran Eleizaac imprimierazotzen ditue ateratzen dituen Cantaac, (azquenic Bilbaoco San Praiscuco Praille ga-jotearaño) ta gure Azcoitico Eleizaederrean cantatzen diranac, illumpcan guel-ditubeardeve? (*GS* 5-6)

Aurretikoen artean, Bilbo eta frantziskotarrak ditu aipu Euskal Herriari doakionez, Madril eta Kadizkoekin batera. Baina hiri gehiago ere baziren, artean gabonez halako kantuak soinu edo antzestu ohi zituztenak gure artean. Agiri bidez on egin daiteke, behinik behin, Bilboz ostean, Gernika eta beste hiri batzutan ere kantatu izan zirela. Besteak beste, Bilboko Jandone Fraiskuko 1855ekoak (1). Gernikako Gandararen bat ere lehenagokoa da (1757) (2), baina

(1) Cf. «Villancicos / en basquence, que se han de cantar en el / Real, è Imperial Convento de N. P. S. Francisco de la M. N. Villa de / Bilbao, en los Solemnes Maytines del Nacimiento de N. Sr. Jesu-/ Cristo, en este año de mil setecientos y cinquenta y cinco, puestos / en Musica por el P. Fr. Martin de Oaraveytia, Organista, y / Maestro de Capilla de dicho Convento.»

honek onduriko eta ezagutzen ditugun hirurak (1762 eta 1764koak beste biak) argitaratu izan zirenen berririk ez dugu.

Kondeak frantziskotarrak hartzen ditu ahotan. Horrek berorrek salatzen du zeharka, agian haien gabon-kantak ziratekeela beste guztien artean hotsik gehien egiten zutenak. Frantziskotarrek orduko Abandon bazituzten komentu bi, gutxienez: bata, apalagoa, Basurtun, eta bestea nagusia eta itzal handikoa, *Convento Imperial de San Francisco* zeritzana, gaurko San Frantzisko kalean zetzana hain zuzen, eta karlistatean suntsitu zena. Beranduago hor loratuko zen, kasurako, Pedro Astarloaren obra. Baina komentu horrek XVIII. mendean, eta XIX.ean ere, loraldi bikaina ezagutu zuen Gaboneko Kanten sorkuntzan, beranduago Jandone Jakue Bilboko eliza nagusian ere oihartzuna izango zuena. Munibe-k *praille gajo* bezala ematen baditu ere, ez dirudi garai hartan Bilboko hiri ondoko komentu hori hain diru-urri zebilenik. Agian, Kantabria Probintziako aberatsenatarikoa zen. Horregatik inprimarazo bide zituen Gaboneko Kantok. Baina atxakia hori eraz datorkio Jaun Kondeari, berarenean inprimatze-arrazoia sendotzeko.

Tipografia da besteak beste deigarriena inprimaldi horretan, X. Altzibarrek zuhurki ohartzen duenez (1991, 32). Konposizioaren luzera (36 orrialde) ia liburu txiki batenera hurreratzen da, areago kuarteta neurrietan inprimatu zela jakinik.

Edizio-taiuaz gainera, beste berritasun bat ere berariaz aipu du egileak, hizkera garbiarena. Arteango batzuk erdal usaineko hizkera narratsagoan eginak zeuden antza, eta kondea euskara garbiaren zale azalduko da, aurretiaz Larramendi eta bestek defendatu zuten bideari dautsala: *Ezdebe beste erdara mordolozko abek ainbat merezi?* (GS 6). Horretan, zeharrez baino ez bada ere, aitor du Larramendirekiko zorra. Zehazkiago azterkatuz gero, haren hiztegia (DT) eta gramatika (Arte) eskuartean erabili zituenen duda handirik ez dago: *Cantaac* erdaratikoaren ordeko *Otsaldiac* darabilen azalean bertan, adibidez.

Gabon-kanten izenak dioenez, kantatzeko ondu bide zituen *Otsaldi* hauek, orduan beste tokietan ere egin ohi ziren bezala. Tamalez GS-en doinurik ez da gugana heldu, ez eta *EBB*-ko bertsoena ere orohar —«Canzoneta de Chanton de Garrote» altaltoarena agiritatu zen, hurrean—; baina berberak aitor du, eder emango dutela entzutean: *gure Azkoitiko Musika Aingeruzkoak kantatuko dituan iru Kanta aldia* (GS 6). Sarreran azaltzen ditu, gainera, nolako bertso moldeak eihotzen saiatu den, berarentzat zailen edo zirenak gailenduz; hain zuzen, *seguidilla* eta *aria* direlakoak (GS 7).

Egitura ondo taitua du obrak:

Edizio bat baino gehiago ditu. Cf. Alfonso Irigoyen (1977): «Bilbo eta euskara», *Euskera*, 393-394. J. A. Arana Martija (1981): *Canciones de Navidad*. Berrarg. faksimilez, 17.

(2) Cf. Jose Antonio Arana Martija (1976): «Gabon Kanta de Guernica de 1757», *Euskera* 1976, 89-98.

a) Lehen Otsaldia. Lehenenik, eskenaren kanpotiko ikuspegia: abeletxe bat herriko sartzairan. Entzuleen arreta eskatzen da, gaian sartu aurretik [*Tonadillea*]. Ondoren, koadroa hurbildik pintatzen da: haurtxoa sehaskan, asto eta idia aldamenean. Birjina Amandrea alboan hari begira. Hurrengo, egiazko aita Jainkoaren miraria azaltzen da: argia kristal garbian sartzen den bezala, sartu da Jainkoaren hitza Amandrearen sabel garbian. Ondoren, aitaordekoa. Hurrengo, hango bakartade giroa. Itxurazko soledadea, ezen zero guztia du lagun: aingeruak ditu kantari, berri ona iragarten. Azkenik, herritar guztiei erregudeia, haurragana hurbil daitezen, umilki adoratzera eta eskariak egitera. Hark eroango gaitu Aitaren magalera [*Segidilla*].

b) Bigarren Otsaldia. Aurreko eta ostekoa baino askoz laburragoa. Naturaren alabantza, izadiari eta haren osagarri ederrenei (eguzki, ilargi, izar, zero-lur, mendi, muino, ibar, ibai, erreka) bizia ematen diela [*Rezitatu*]. Jaioberria munduaren kreatoraile [*Ariatxo*].

c) Hirugarren Otsaldia da luzeena. Artzain-kanta baten bilbatzen da otsaldi hau. Hitzlauruko sarrera-azalpenaz, *Adirakia*, abiatzen da. Ondoren Tirfin eta Filis artzainen koplasegida luzea dator, artzain-koruaren laguntzaz kantatzen dutela.

d) Atzenean, *Kopla jostailuak*.

2.2. *El borracho burlado*

1764an plazaratu zen Azkoitian, uztailean (2tik 7ra) egin ziren Batzarretan, itzulitako beste antzerki-lan birekin batera (Metastasio-ren *La clemencia de Tito*, Joakin Maria Egiak itzulia, eta *El mariscal en su fragua*, frantsesez Queant-ek onduriko *Le Maréchal Ferrant* zeritzanaren egokitzapena, Peñafloidak berak atondua). Urte bereko irailean (11an) antzeztu zen Bergaran, San Martinen ohoretan ospatu ziren jaiak zirela-ta. Hots handia egin omen zuen, eta zaldun asko joan bertara ikusten. Harik denbora gutxira sortuko zen *Batzarra*.

Argitaratzea ere urte berekoa da. Bergarako Udalak antzezte egunerako inprimarazo baitzituen Muniberen opera bitzuk, berak sortua eta itzulia.

Obra honek ere, lehenengoz argitara zenetik, bere transmisioan ia mende eta erdiko etena ezagutu du. *RIEV* aldizkarian atera zen atalka lehen edizioaren reprint bat (3), eta askoz beranduago bigarren edizio faksimil bat egingo zen 1969an *Biblioteca de la Gran Enciclopedia Vasca*-n. Artean, gorago aipatu dugun Aresti-ren *Auspoa*-ko edizioa dugu (1965) (4).

Izenburua, azaleko testu guztia, pertsonaien aurkezpena, azpтитulu, deskripzio eta aurkezpen guztiak gaztelaniaz daude. Testu antzeztua euskara-gaztelanian dago, baina gaztelaniak arlo handiagoo hartzen duela esan daiteke.

(3) Cf. *RIEV*, 1907: 383-408, 481-496; 1908: 298-301, 564-568; 1909: 248-260.

(4) *Auspoa*, 48 znb., 79-160.

Euskaraz esateko idatzia dagoen testu guztiak gaztelaniazko itzulpena du aldamenean (5). Horren arrazoia begien bistakoa da: euskara aditzen ez zutenek ere antzezlanaz arazo barik konpreni zezaten. Euskarazko testua, bestalde, hitz neurtuz dago: egileak berak ohartzen duenez, kantatzeko egina da. Ilustrazioaren estetika asmoen barruan, antzerki musikatuaz bultzatu zuen Batzarrak, Frantziako komedia-opera eredutzat hartuz. Hala bada, gaztelania da antzezleriaren hizkuntza oinarritzakoa, eta euskara kantuzkoan.

Obra honen egitura, gaia, balio literarioak eta eraginak behin eta berriro aipatuak izan direnez, ez naiz horretan luzatuko.

3. Hizkera euskal testuetan

Honezaz ere azterketa batzuk eginak dira, eta hizkuntzari dagokionez X. Mendiguren (1987, 135-162) arduratu da berariaz gai hau *EBB*-n aztertzen. Hurrengo, X. Altzibar (1991) murgildu da testu bietan, obraren edizio kritikoari ia bostehun oin-ohar eta glosarioa erantsi zizkiolarik.

Ondoren emango ditudan zertzeladetan, haiek esandakoaz gainera zerbait gehitzen saiatuko naiz, gauzaren batzuk errepikatuzko arriskuari gehiegi begiratu gabe, hala ere.

3.1. Gipuzkera da kondeak bere izkribuotan darabilen dialektua, eta zehazkiago, mendebal gipuzkera. Beraz, Otxoa de Arin ordiziarraren eredutik hurbilago dagoke morfologiaz, Mendiburu edo Kardaberaz-enetik baino. Baina senide hurrekorik izatekotan, Larramendiren Azkoitiko sermoia dateke bat. Hura 1737an predikatu zuen jesuita euskalzaleak Birjinaren izenaren egunean, irailan, Xabier Maria artean zortzi urteko mutikoa zela, eta ezin da pentsatu argitaratuko zenik, ez baitzen usu. XVII. mendeko Azkoitiko monja baten gutunak ere —Satrustegik *FLV*-n argitara emanak— aurretiko egokiak lirateke zenbait forma kontrastatzeko. Nolanahi dela ere, morfologia aldetiko kidesan edo hurbiltasan bat bada aipatu testuen eta Muniberenen artean, Azkoitiko, Urolako edota Gipuzkoa mendebaldeko hizkera lotgune duena. Hango bertako hizkeraren zenbait forma isladatzen direla kontearen idatzietan, berehala ikusiko dugu.

Hala ere, testua irakurriz ohartzen gara ez dela euskara lokala; tokiko hizkeraren eta mendebaldeko formen kutsua berez berez irristatzen bazaio ere, ekialde edo erdi-ekialdeko ereduaren presentzia nabaria du. Horretarako gogoan izan behar da, ordurako gipuzkera literarioa loratzen hasia zela: Larramendiren gramatika (*Arte*) eta hiztegia (*DT*) lehenengo, hegoaldeko euskal literaturaren pizgarri eta oinarri izango zirenak. Horrez gainera, Munibe idazten hasi zeneko, Mendiburuk argitaratuak zituen artean *Devocioa* (*JVD*) (1747) eta *Otoizgaiac* (1760), eta Kardaberazek ere bai *Cristavaren bicitza* (1760), *Egercicioac*

(5) Elebitasun hau, eta halako sorkuntza-obra baten barruan, interesgarria dateke testu konparaketa baterako ere. Aintzindari dugu Munibe holako testu mota baten itzulpen-saioa egitean.

(1760-61) eta agian *Astete*-a eta beste opuskuloren batzuk. Ereduok gipuzkera literarioa ekialderantz zeramaten, eta kondea ere ez dago prestijio-eredu horren kutsutik libre: halako koine antzeko bat eihoko du, behin mendebalde, behin ekialdeko formak erabiliz. Orohar, Larramendik *Arte*-n deskribatzen eta *DT*-ko adibideetan eskaintzen duen ereduari hurbildik jarraitzen zaiola esan daiteke. Hala bada, erakusleetan, 2. graduari *oriec* (*escu orietatic*, GS 4) erabiltzea izan daiteke adigarri on bat, beste askoren artean. Aurrerago aitatuko ditugu *DT* iturri duten neologismoak ere.

Bizkaieraren eragina ere ezin da ukatu. Sortetxea Markina ondoan zuten Munibetarrek, eta kondeak harreman estuak zituen odolez eta adiskidetasunez hango jendearekin. Berriz gogoratuko dugu emaztea ere oñatiarra hartu zuela. Arrazoi batzuk edo besteak izan, Bizkai tradizioko hitzez eta egituraz josita dago kondearen obra.

Gehitxoago sakon dezagun hizkera-berezitasunen puntuan.

3.2. Morfosintaxia

Aditza

a) Mendebal gipuzkeraren ezaugarritzat jo daitezkeen honako formak aipa daitezke:

— *erazo* faktitiboa, beste idazle gipuzkoar askotan ere zabal dabilen arren, mendeb. hizkerarekin dago kidetua. Aditzoinaz zein partizipioaz, bietara darabil: *argierazotzen* (GS 4), *sartu arazoko aut* (EBB 5).

— Aditzizenak eraikitzeke *-te* / *-tze* bitasuna gertatzen da hainbat aditz-eredutan Bizkai eta beste euskalkien artean. Behin baino sarriago hautatzen du Bizkai erakoa. Adib. *Kanpaiak jotera* (EBB 8). Baina hurrengo bertso-lerroan: *Kanpaiak asitzen dira, asi-tzen* eredia darabil.

— Laguntzaile iragankorraren adizkietan, *deu*, *debe*, *neban* (6).

Iragan datibokoa laguntzailean *dizku* darabil, bizkaierako *deusku* / *-z* adizkiaren nori-hizki berbera duena (7).

— *Egin* lag. aoristoa hiru pertsonako adizkietan sarriro darabil, bestalde gipuzkera klasikoan ugari eta zabal lekukotua. Hala darabiltza *egiozu*, *egiezu* edo *egiztak* obj. pl.duna (8). Baina *ezan* lag.eaz ere baditu holako adizkiak, adb. *zaiogun* (9).

— Aginteerako adizki laguntzaileak gero kutsukoak direnean *-ke* atzizkiaz eraikirik ikusi ohi dira Bizkai tradizio zaharrean, eta berdín hain zaharra ez den

(6) Cf. *Jaincoac nai badeu* (GS 6), *guelditubeardeve* (GS 6), *secula alacoric nola ecussi ere ez nevan ecin asmatu nevan* (GS 7).

(7) Cf. *bialtzen dizcuen azquero* (GS 4).

(8) Cf. *eman eguiozu* (GS 4), *adierazo eguiezu* (GS 4), *lotara ezarri eguistac* (EBB 6).

(9) Cf. *Escazaiogun* (GS 16).

Añibarro eta Juan Mateo Zabalagan ere. Munibek, Txantonek saltzaileari emandako erantzunetan, aginteera kutsu garbikoak daude: *Ara nere Emakumea, orain zer egintxo bat daukat, ta gero biur daitezke* (EBB 34), *Andretxoa, orain presa degu, beste ordu baten zatozke* (EBB 35), *Atozke bazkal onduan.* (EBB 35).

— Aniztun (pl) baliorako bakun (sing) zentzuko adizkiak erabiltzearen azterrenak Bizkai ekialde eta Gipuzkoa mendebaldeko testuan ematen dira noiz-behinka. Kondearenean ere badira halako batzuk: *zera* (zuek), *zaude* (zuek), *dezu* (zuek), *zauzka* (zuek) (10). Mogelen testuetan hainbat adibide idoro daiteke, baina modurik erregularrenez darabilen idazlea Frai Bartolome dugu.

— Aditz trinkoetan *ikusi* aditzaren adizkiak ditugu: *dacusgun*, bizk. *dakuskun*, eta *dakustan* (11).

b) Ekialde joerakoak dira, ordea, ondokoak:

— Mende-atzizkietan *-en*, *-ela* egitea, mendebal erako *-an*, *-ala* barik. Hala, *dela*, *dena* erakoak darabiltza (12).

— *dute*, *dituzte* egiten ditu *edun* aditzaren 3. pers. aniztunak, beraz *-te* hizkiaz, eta ez *-e* hizkiaz (*due*, *ditue*), gipuzkera mend.ak ohi duenez. Beraz, gipuzkera ekialdeko joera (13).

— *dadukat* adizkia, *daukat* baino ekialde joera handiagokoa da (14).

— *Etzan* aditzaren *dautza*, *zautza* adizki aniztunak, gip. eta ekialde euskalkiei dagozkie (15).

c) Arkaismoz ezin hitz egin daiteke zentzu hertsian obra hauek direlata, zeren idazleak, beste klasiko askok bezala, garaiko entzuleen ulergarritasuna bilatzen baitu. Hala ere, gaurko ikuspegitik zahar-azterrentzat jo daitezke *zendozena* (zentozena), *gengian* (genkian, genekien) bezalako adizkiak, *n* ondoko ozendurak bitxi bihurtzen dituenak. Inguruko hitzunek hala erabiliko zituztela pentsatu behar da.

d) Tokiko edo inguruko hizkeraren adigarritzat jo daitezke beste hauek:

(10) Cf. *Eguzqui andia / Yzar arguia / Lastotan dautzan / aurchu orrec / sortuac cera, / ta orren mendera / vici artean / zaude zuec* (GS 19), *Ain gueldirican / ceuen toquian / lecu batean / zausca zuec* (GS 19), *Eranzun bada lagunac / essandezun bezela* (GS 23).

(11) Cf. *nola guc dacusgun gaur* (EBB 22), *baña dacustan ea / nere Chapelcho adobatuba.* (EBB 24).

(12) Cf. *Gurequin dela* (GS 16), *naiz dena dela* (GS 16).

(13) Cf. *bocic onenac dituztenai* (GS 21), *ceintzuec au eguiten duten canta berri onetan* (GS 21).

(14) Cf. *aur biurturic / gaurco gavean / daducat nic / guizon tristéa* (GS 19).

(15) Cf. *zuc gordeco dituzu / òr zautzan lecutic* (GS 24).

— *diaz* (doaz) adizkia, berariaz gipuzkera mendebaldean ezagutzen dena. Besteak beste Mogelen gipuzkerazko testuetan guztiz ugaria da; ez, ostera, beste giputz autore klasikoetan (16).

— *zat*, bizk. *jat* eta gip. *zait* adizki-formen erdibidekoa, gaurregun ere bertsoetan, puntuak hala eskaturik, sarri erabilia (17).

Mugatzaileak, deklinabidea eta beste

a) Mendebaldea zentzurik zabalenean hartzen badugu, bizkaieraz gainera, gipuzkera mendebaldekoa barruan dela, eta nolabait ekialdeko gramatika-ezau-garriekin oposatu, ugariak direla esango dugu mendebal hizkeren bereizgarriak testuan. Baten batzuk garanduko ditugu:

— Perts. izenordainetan, 3. pers. anizt. *eurak* darabil batzutan, edo honen gen. edut. *euren* (18).

— *-ea* sintagma mugatua *-a* bokalez amaituriko hitzetan. Adb. *Tonadillea* (GS 9).

— *-ori*, *-au* eta batez ere *-ok* mugatzaile hurbilak ugariak dira lan bietan, Bizkai testuetan gertatu ohi den bezala. Hala zentzu positibo zein negatiboko izenondoekin eraikitzen diren bokatibo-sintagmetan: *Emen engoan i / urde zikiñori* (EBB 4). Baita ere lehen edo bigarren pertsoneri, sing. edo pl., dagozkien izen-sintagma markatugabeetan ere: *Eldu bada irurok, / ik burutik, / ik gerritik, / eta ik oin aldetik* (EBB 13). Era berean, lehen edo bigarren graduko posesiboen ondoko izenetan: *zuben gosariori / ozten oidago* (EBB 18) (19).

Baina Bizkai euskarari usu denaren kontra, mug. generikoa erabiltzen ere badaki halakoetan: *Artzen badegu / bien artean...* (EBB 9).

— *Orien mesedeok*, Bizkai tradizioan sarriro ageri den *euron mesedeok* goi-tratamenduko izenordainaren parekoa da (20).

— *-az* instr. soziatiiboaren lekuan darabil, Bizkaiko *-agaz* hizkiaren pareko bezala. Hala nabari da *beraz batera* adizlagunean. Ziurrenik, bost silabako neurriari egokitu beharrik forma laburtu hori hautatu du (21).

— [Izen *-ekin* / *-gaz* + Izen] juntadura edo koordinazio balioko egitura, Bizkaiko aldean baino Gipuzkoakoan ia sustraituago dagoela esan daiteke, berariaz mendebal gipuzkera osatzen duten Urola eta Goiherrikoan. Lardizabal

(16) Cf. *alcar aturic diazela* (GS 21), *ura / empleatzera diaz* (GS 33).

(17) Cf. *Ay niri cer eguin otezat! / oñez ibiltzen aztuzat*. (EBB 1).

(18) Cf. *Euren damu gaistoan* (GS 25).

(19) Ondoko adibide honetan: *Jaun andiaua ecustean* (EBB 31), *ni* lehen pertsonaren ordez dago mug. hurbildun IS.

(20) Cf. *Egun on Jaungoicoac dietela / orien messedeoi. / Urte ascotan egon ditezela / orien messedeoc*. (EBB 33).

(21) Cf. *guero eramango gaitu / veraz batera* (GS 17).

eta Iztuetaren testuak apurren bat jorratzea asko da hori frogatzeko. Gipuzkoako alderdian gaurdaino bizirik iraun du gainera egitura honek. Azkoitian bertan arruntak dira hiztunentzat, *aitarekin ama etorri dira* eta halakoak. Peñafloridarenera itzuliz, soziationoaz barik, *-az* instr. mugatuaz ere eraikitzen du balio hori, *-ekin* soziationoaren gainera. Itxura guztien arabera, haren hizkeran guztiz ohizkoa izan behar zuen egitura honek (22).

— *-rean* ablatibo arkaikoaren azterrena ere badugu *sekularean* horretan. Euskara zaharrean, bizkaiera baino eremu zabalagoa hartzen bide zuen (23).

— Zenbatzaile multzokari aniztuna adierazteko, *guziak / guztiak* formaz gainera, *izan* aditzaren orainaldiko flexioak erabiltzen ditu. Hala *diranak* 3. pert., baina baita *zeranak* 2. koa ere. B eta G euskalkietan zeharo hedaturik dagoen multzokari zahar kutsuko hau —ez dakit gaurregun Azkoitian erabilia den— bizi da oraindik Oizpeko auzoetan, besterik ezean *diran guztiak* bezalako perifrasietan. Dena den, XVIII. eta XIX. mendeetan lekukotasun ugariak ditu, batez ere Bizkaiko aldean: *dirianak, dirianok*. Muniberen testuan bereizgarrikerik interesgarriena, *zeranak* 2. pertsonakoa erabiltzean datza (24).

— *ezpada* junt. aurkariaren erabilera, Bizkai euskaran ugaria dena (25).

— Mende-perpau osagarrietan *-na* atzizkia erabiltzea, Bizkai euskaran ezeze, gipuzkeran ere zabal dabil, baina berariaz gip. mend.ean. Ugaria da, esaterako Goiherri aldeko izkribatzaileetan (Iztueta, Lardizabal). Urolako hizkeran gutxienez gaurdaino iraun du, eta areago erabili ohi da bertotan, puntua hornitzeko egoki datorrenean. Kondearen testuetan ere ezaguna da, jakina (26).

— Izenaren eskuman kokaturiko perpau erlatiboak, Mogelegan hain ugariak direnak, Munibek ere lekukoturik ditu inoiz. Hala: *Nola naizan Zapatari / fama andia dudana...* (EBB 15). Berez euskara osoko egitura da hau, baina Bizkai autoreetan, berariaz Markinaldekoetan, are ugariagoa.

— *ain... zein da* korrelazio-egitura konsekutibo zentzuko, berariaz Bizkaiko tradizioan dokumentatua dena ere badarabil, ondorioko aditzari menderagailurik ipini gabe gainera: *ain da poz nere gogoa / zein da ezdakit zer egin* (GS 17).

b) Erdialde edo ekialdeko hizkera-czaugarritzat eman daitezke beste hauek:

(22) Cf. *Ceruaz Lurra, ta Ychasso zavalac* (GS 18), *itz batean Cerua vere arguiaquin / Lurra, ichassoaz, ta ur guciaquin* (GS 18).

(23) Cf. *gurequin bearco dezu / beti secularean* (GS 24).

(24) Cf. *essango ditut diranac* (GS 10), *Ezda Arzayric guelditu / inguru gucian, / diranac emen datoz / bada elcarren leyan* (GS 23), *atozte, atozte ni gana ceranac* (GS 18).

(25) Cf. *ecin beste modus pagaguitzaqueala ezpada arequin* (GS 4).

(26) Cf. *Arzayzat zendozena / ainciña guenguian* (GS 25), *Essagundu Munduac / Jesus jaijo dena* (GS 32).

— Erakusleetan *abek* ald. gipuzk. mend.ari dagokio. Era berean *aura* 3. pers. sing., Deba arroko gipuzkeran ere erabilia dena. Mogelek horraitio *ura* hobesten du testuetan (27).

— *berak* 3. graduko izenordain aniztuna eta berari dagokion *beren* edutezkoa aniztuna (28).

— Izenordain edutezko bihurkarietan ere, *nere*, *gere*, *zere* ereduak ditugu. Nolanahiere ez dago oraindik *gure* / *gere* neutralizatorik. Edutezko aruntak forma neutroekin osatzen ditu (29).

— *-(e)z* instr. mugagabea *bat* bezalako zenbatzaileekin (*batez*) nekez erabili ohi da bizkai euskaran (30).

— *ainbat* berdintasun konparazioko posp. bezala: *Ezdebe beste erdera mordollozko abek ainbat merezi?* (GS 6). Biskai euskaran *-en beste*, *aina* edo antzekoren *bat* agertu ohi da.

— *zein* anaforikoa erlat. mende-perpausetan mugaturik deklinatzen da, eta ez Biskai euskaran bezala mugagabez. Hala *zeinean* (*canta onen irudidea*, *ceñean asmatzen dan...*, GS 21).

— *bait*- aditz aurizkia, giputz euskaran ohi denez, kausa-zentzua markatzen darabil: *bait da* (*donzella* / *bait da garbia*, GS 12, *mirari aiñ andiau / guertatu bait da*, GS 12).

— *-tekoztat* hizkia, helburua markatzen duena, ugaria da aditzizenekin ekialde euskalkietan, baina gipuzkeraz ere ezaguna. Larramendik ere aipatzen du bere *Arte*-an (ed. Altzibar, oh. 148, 183). Behin baino sarriago darabil kondeak: *ta ongi etorri on-bat* / *ematekoztat* (GS 22), *ogi puskatxo bat* / *irabaztekoztat* (EBB 14).

3.3. *Lexikoa*

a) Hemen ageri da nabarien Larramendiganako atxikimendua, adibidekopurua hain ugaria ez bada ere:

adiraki, ‘oharra’ (*Adiraquia*, GS 21).

askideatu (*asquidatu*, *ta cumplitudezue*, GS 5).

egokilkida, ‘metafora’, testuan *egokilkilde* bezala datorrena (*Arzayaren egokiquilde* edo *Metaphoraren azpian*, GS 22).

irudide (*canta onen irudidea*, GS 21),

(27) Cf. *utci erassoco disca* / *laster baster avec* (GS 25), *Beti goiz*, *ta gabea*, / *aura picher artean* (EBB 3), *ta ni aura billatcen* (EBB 3).

(28) Cf. *Avereac verac* (GS 11), *veren arnassaz* (GS 11).

(29) Cf. *ezgaitzala arren utci* / *guere vician* (GS 16), *Gurequin dela* (GS 16).

(30) Cf. *laguntzeas* / *Estrivillo batèz gucien artean* (GS 22).

mirari (GS 9).

ongi, 'benignidad' (*nai oi dezun ongiroarequin*, GS 4).

b) Bizkai edo mendebaldeko euskalkiarekiko kideasuna salatzen dute hainbat hitzek. Hitz bat edo beste izendatuko dugu Bizkai airekoen adigarritzat:

albo (*alboan jarrita*, GS 11).

algara, Bizkai euskaran da erabiliena, idatziz zein ahoz, baina giputz mendebaldeko autoreetan ere ezaguna da (31).

ames ald. (*amez alegreaquin*, EBB 7) Bizkai taiukoa da, *amets* erdi eta ekialdekoaren ondoan.

antxinako (*Melon anchinaco Organista buapo arc*, GS 7), *aintzinako* barik.

atxur, erdi eta ekialdeko *aitzur* barik (32).

ausi, pentsa daiteke mendebaldeko *ausi* ald. dugula, eta ez (*h*)*autsi* erdi. eta ekialdekoa (33).

bear, 'lan', eta *beargai*, 'zeregin', Bizkai euskaran erabiltzen diren bezala darabiltza, baina *langai* ere bai (34).

berariaz (GS 5).

burdinara (*Burdiñara*, GS 33), *burdin* + *are* osagaiez eraikia, mendebal kutsuko hitza da, *duda* barik.

ediro, 'aurkitu' (*ediro ecindet*, EBB 1), Otxoa de Arin Ordiziakoak, Barrotia eskribauak eta Mogelek darabilte besteak beste aldaera berau, Bizkaiko beste idazle askok *idoro* darabilen bitartean. Nolanahi ere, Urola eta Goierrin arrunta zen hitz hau (35).

eleiza (*Eleizaac*, GS 6), *eliza* barik.

elkarren leian, 'zeinek gehiago', gipuzkera tradizioan ezaguna, baina askoz ugariagoa Bizkai ekialdekoan (Mogeldarretan adib.) (36).

eskerge (*Mendi esquerguea*, GS 19), bizk. *eskergea*, Bizkai euskara tradizioan ugaria, berariaz bizk. ekialdean, baina gipuzkerakoan ere ezaguna (Kard., Izt.).

(31) Cf. *Algara*, *farreac* (GS 32).

(32) Cf. *Achur*, *Burdiñara*, *ta / golde biurturic* (GS 33).

(33) Cf. *Aussiric gabe* (GS 13).

(34) Cf. *bada bici guera / bere bearrarequin* (EBB 14), *goicean goiz bearrerá* (EBB 15), *Aimbeste bearguarequin, / au ecusten badet nic* (EBB 14), *estubenac langairic / iñoz escuardean* (EBB 14).

(35) Cf. *Barrutia: Pobreiro xaio zara Jesus dulzea / ediro ezin arren ostatu ohea* (Acto 21).

(36) Cf. *diranac emen datoz / bada elcarren leyan* (GS 23).

ete bizk. ald. ere inoiz badarabil, *ote* orokorrarekin batera (37).

idizil, 'zigor, barda' (*verga*). *DRAE*-k Bizkai euskarakotzat dakar, D. Agireren *Kresala*-ko adibidea ematen duela (38).

igaroko (*Ygaroco urtetan*, *GS* 5), gaurregun ere Bizkai aldean bizirik dirauena laburdura bidez: *idako* / *irako astebetean* erako esapideetan.

ingura(tu), 'maneatu, bizkortu', Mogelek darabilen *ingira adi* / *zaitte* agindu-lokuzioaren parekoa da (39).

inoz (*GS* 9), *inoiz* aldaera barik.

inunzi, 'erratz, ginarre' birritan ere badakar Munibek. Tokiko euskarako ald. ematen du, literaturan oso gutxi lekukotua. Larramendik dakartzan hurreneko aldaerak, *iunzia*, *igunzia* dira (40).

onguiñai (*GS* 4), *-gin* atzizkiaz.

ugariro, mendebal joerako *-ro* aditzondo-atzizkiaz (41).

zoro (*zoro biurturic*, *GS* 11), *ero* barik.

Gabon hitza da adierazgarrienetarik, lehen testu guztian hain maiz eta testuinguru desberdinetan erabilia: *Gabonak* (*Ygazco Gavonetan*, *GS* 5), *gabon egin*, 'celebrar la Navidad' (*gavon eguiteco*, *GS* 5), *gabonsaria*, 'aguinaldo' (*GS* 5).

c) Erdi edota ekialdeko kutsua ageri dute, aldiz, beste hitz batzuk:

andre (*Andre onen*, *GS* 13), eta ez *andra* mendebaldekoa.

apeta, 'capricho' (*cer apetec edo eroaldic emandidan*, *GS* 5).

arzai (*Belen inguruco Arzaiac*, *GS* 21), eta ez *arzain* (*artzain*) Bizkai euskeran bezala.

aurtxo (*an dago aurchoaz*, *GS* 13), nahiz *ume* mend. ere darabilen.

biribilatu, 'inguratu, batu, elkartu', Larramendik ere darabilen aditz bitxia, eta Arakistainek ere jasoa (cf. Altzibar oh. 23), baina testuetan gutxi lekukotua (42).

(37) Cf. *Au nola ete dijoan / veguira beza*. (*EBB* 17), *Amezetan otenago?* (*EBB* 24).

(38) Tamala da hiztegi batzuk *idizil* hitzari sarrerarik ere ez ematea, hitz lexikalizatu osoa izan eta zentzu guztiz propioa duen.

(39) Cf. *ecin ingura leique / goicean goiz bearrerá* (*EBB* 15). Mogelegan: *Nescatilla*, *inguirra zaitte* (*PA* 11).

(40) Muniberen adibideak: *nola ifunciac eguiten ere daquian* (*GS* 7), *Yñunci onequin / Denda au, / gaur garbituco det* (*EBB* 13). cf. Larramendi, *DT* I, 339.

(41) Cf. *Garia, eta Artoa / merque ta ugariro* (*GS* 34).

(42) Cf. *ecin iñoz echera / vere aurren aldera / biribillaturic* (*EBB* 3).

erdietsi (*erdietsi dessazula*, GS 4).

estrabi, 'aska', G eta AN euskalkietan ageri da (Larr., Kard., Arrue). Añi-barrok (*VocB* v. Pesebre) beren-beregi markatzen du G euskalkikotzat, bizkaierazkotzat *askea* eta *estramiña* dakartzan bitartean. Hitz honen senide hurbila da *estramiña*, *-ea*, Bizkai mendebaldeko Añib. eta Zabalak darabiltena (43).

etsai, (*Etsaya alferric dabil*, GS 24, *gure Etsay guztia*, GS 25), eta ez *arerio*:

etzin (*auzpez etziñic*, GS 4, *etziñic au paz*, GS 11), eta ez *etxun*.

farra, *farre*, eta ez *barre* (44).

gabe, nahiz *bage* gip. mend.eko aldaera ere bai *naibage* berban (45).

guzi (*guizon on gucientzat*, GS 15), baina *guzti* ere badarabil.

jatsi (*jatcitacoa EBB* 1), eta ez *jetsi*, giputz klasikoetan ere ageri dena, Bizkai euskarako ald. bera da.

lendabizi (*lenda bician*, GS 16), *maiz* (GS 12).

naski (*Argatic nasqui / dabil Mundua igassi*, GS 15), *ongui* (*ongui bagera*, GS 16).

zai (*Chabolac zai gabe*, GS 24), eta ez *zain*.

d) Tokiko hizkerako aldaera asko goiko sail bietan emanak dauden arren, berezitasuna duten hauek gehituko ditugu:

erten, bizk. *urten* eta ekiald. *irten* barik (46).

kopra, 'kopla' (47).

paratu, 'prestatu, atondu': *ispillu bat bezin / garbi, lau / ta eder parako det* (*EBB* 14).

e) Zahar kutsuko hitz eta adizkiak ere ageri dira testuetan, baina kondeak halako uste barik darabiltzanak. Berarentzat ezagunak ziratekeen hitz-moduok, eta ziurrenik ahozko iturritik jasoko zituen, eta ez aurreko autore eta idatzietarik. Hartakotzat jo daitezke:

Badarauntza, 'jotzen du' (*Campaeac badarauntza ya*, GS 8).

(43) Cf. *Munduaren Salvatzailea jaiozala Estrabi batean* (GS 21).

(44) Cf. *malcoac / oi dira farra baño / gozoagoac* (GS 13), *Algara, farreac* (GS 32).

(45) Cf. *zai gabe [...]* *arduratic gabe* (GS 24), *Len gucia zan pena / negar, nai bagueac* (GS 32).

(46) Cf. *nola sartu, ta erten* (GS 12).

(47) Cf. *Copratic gueienac* (GS 6).

Madura, 'fadura, padura', ibai hegal lauak. Azkuek (*Dicc*) Bergarako lekukotasuna jasotzen du.

Munotxoa, 'muinotxoa' (*Munochoac salto bildotzchoen guisara*, *GS* 18).

Ostia (*Ostia sentitcéan*, *EBB* 8), gaurregun ere Urolaldean bizi den hitza, adib. *osti-zaparrada* konposatuan. Mogelek ere gipuzkeraz badarabil, eta arterago Larramendik jaso du *Trueno* hitzean (48).

Sartzaiera (*Gure Errico sartzayeran*, *GS* 9). Aditz etorkiko izen-aldiera horrek *-tzaite*, *-tzaiera* nominalizatzeko berrekailua du. Holakoak silaba biko aditz batzuekin egin ohi dira bizk. zaharrean: *artzaitte*, *batzaitte*, *eltzaitte*, *kentzaitte*, *saltzaitte*, *sartzaitte* eta bestetan. *Sartzaiera* izena zabal dabil Bizkaiko klasikoan artean (cf. Añibarro).

4. Estilo-baliabide batzuk

4.1. Hitz-andanak

Kategoria bereko hitzen enumerazio edo lerrokak oso gustuko ditu kondeak. Testua bertso-neurrian ondurik egonda, hainbat erosoago izan ohi da baliapide honetara jotzea. Izenen lerrokak dira ugarietak, obra bitzutan gainera:

ta orain atzeguin, gusto / Algara, farreac. / Gorroto, errieta, / auciac, ta guerrá, / gaitzac, gosse, guezur, ta / intencio oquerrác (*GS* 32)

Abogadu, Escribau, / eta Merioac, / Medicu, Barberó, ta / Boticarioac (*GS* 32-33)

Emango digu lurrac / Garia, ta Artoa, / gastaña, sagardoa / ta ardoa naicoa. / Juan da emendic trampa, / ta fede gaistoa, / ya ur bague saltzenda / Tabernan ardoa. (*GS* 33-34).

Izenondoak ere ez dira falta halako kateaketak:

Senar ordia / alfer naguia (*EBB* 2), isopillu bat bezin / garbi, lau, ta eder paraco det (*EBB* 14).

4.2. Adjetibo adierazkorak

Adierazkizun-preminen arabera adjetiboak hautatzen jakitean dago sarritan konposizioak sorrarazten duen zirrara edo eraginaren giltza. Herri-iturritik jasoak diren heinean, maisukiro jadesen du eragin hori lortzea Munibek. Adibidez, *triste* izenondoaz aurkezten du Txantonen emazte dohakabea: *ai Maritxo tristea!* / *Ire zorigabea!* (*EBB* 3) (49). Adjetibo markatuen kasuan batez

(48) Cf. *Jaiqui zan Ostia illun edo eguraldi trumoezcoa* (Mogel CC 131). Larramendi (*Dicc* II, 353): «Trueno, [...] *ostotsa*, *odotsa*, *ostiya* [...]».

(49) Gaurregun ere inoren beharrean dagoen jendea izendatzeko hala erabili ohi da herri-hizkeran: (a) *Hareek ume tristeak, aitarik ez amarik ezagutu ez dabenak!* (b) *Gizon triste! Andrea hil jakonetik bururik be ez dau altzau.*

ere, are gehiago zentzu gaitzesleaz edota berdin onesleaz direnean, logratuago ematen du testuak. Senar-emazteen tirabira guztian, izenondoan kontrajartzean dago gatza eta berakatzatza. Batetik, *urde zikinori (EBB 4)*, *likitsa (EBB 5)*... Bestetik, *laztana (Ebb 4)*.

4.3. Errepikak

Adierazpide hanpatzaileen artean, baliabide guztiz arrunta. Hala, Txantonen atsedeten uzteko eskariari Maritxok ezetz erantzuten dionean, Txanton gogor tematzen da: *Bai, bai, bai, bai (EBB 4)*. Isiltasuna eskatzeko, hiru pertsonaia batera kantatzen dute: *Txit, txit, txit, txit / goazen ixil ixilik (EBB 13)*.

Bertso-ahapaldi labur samarrak behin baino gehiagotan dira errepikatuak. Hala: *Or konpon Marianton / ajolarik etzat* esaldia birritan emateak erritmo eta jaikitasun berezia eranstean dio eskenari. Aurrerago, *Eldu bada irurok, / ik burutik, / ik gerritik, / eta ik oin aldetik* bertsoa hirutan kantatzea, ekintza koprikatzen den puntuan gertatzen da.

Euskal atala kantatzeko egina izateak zerikusi zuzena du ia beti errepikageitura honekin, antzezleriak kantore-koru bihurtzen balira bezala.

4.4. Hitanoa

Hitano trataerak pertsonaien arteko etxekotasuna, hurkotasuna adierazten du: etxe eta lagun giroko berbeta-modua da, eta giro horretan ohi darabil Munibek ere, txukun gure ustez. Dena den, senar-emazteen artean, Txanton eta Maritxoren artean hika egitearen arrazoa ez dakigu zertan datzan: hala ekanzen zelako garai hartan, ala kondeak berariaz ipinita, andre-gizonen arteko harreman garraztua markatzeko. Lehen hipotesiak dirudit sinesgarriago. Elizgizonen gomendioen lokarrietarik askaturik jokatzeko dute antzerkigileak, hala izanez gero.

4.5. Hotsitzak

Hotsitzen bidez entzuleengan sortzen den eraginaz ondo daki baliatzen idazleak. Hala, kanpaiotsa irudikatzean: *din dan, din dan, din dan (EBB 8)*, iterazio-egitura hirukoitzaz. Berdin trumoiotsa: *Trumoiak aditzen dira / trrrum, trrrum (EBB 8)*. Edo zigorraren hotsa: *zirt zart (EBB 9)*. Herrenaren oinotsa: *Nere erren guziarekin, / banabil, trik trak, trik trak (EBB 14)*.

4.6. Soziatibo emendiozkoa

[ISnor + IS-ekin] sintaxi-egituraz adierazten den emendio-egitura ez da eta juntagailuaz adierazten den berbera, ene ustez; hau markatugabea den bitartean, hura markatua da. Hitzlaua baino egokiago gertatzen da, gainera, bertsoa, egitura honen indar estilistikoa isladatzeko: Emaztea aurrakin / *aztuerazo egiztak (EBB 7) (50)*.

(50) Ez dago gogora zertan ekarri Bizkaiko amodio kantu zahar hartako koplak ezaguna: *Ene begiakaz biotzeen artean / errenkore andiak erne zitean* (Mitxelena, TAV, 3.1.22.).

5. Herri-tradizioko ondarearen ekarri batzuk

5.1. *Pertsona-izenak eta goitizenak*

Herri-pertsonaiak dira obra batean zein bestean kondeak aurkezten dizkigunak, nahiz ekintza-protagonista ez diren beti hauek, are gutxiago GS-n. Gabon-kanta honetan aipu soila baino ez du egiten, baina interesgunea beren izendeituretan datza. Munibek inguruan zukeen gizarte euskaldun hartatik hautaturiko bene-benetako herri-pertsonaiak dirudite, batez ere izenari eta lanbideari dagokienez: *Martinbeltz gixagajoa* (GS 7), *Melon antxinako Organista buapoa* (GS 7), *Lorentxo dantxaria* (GS 7). Ohar bedi pertsona-izenok forma hipokoristikoz emanak daudela, herritarren artean entzuten ziren bezala. *EBB* antzerkiko pertsonaien zerrenda irakurri baino ez dago: *Txanton Garrote*, *Maritxo*, aurrekoaren emaztea, *Martiniko* zapataria, *Matxalen* honen emaztea. Era berean, *Antontxo*, *Juantxo* bezalakoak. Izen batzuk itxura bikoiztuaz ematen ditu euskara-gaztelanietan, hala nola, *Peru / Periko* (*EBB* 9). Nolanahi ere -*txo* atziki gutizailedunak dira ugarienak izenetan. Jaun zaldunak *Don* titulua aurrean dutela izendatzen dira, *jaun* statusa ondo agerian dela. Hala, *Don Pedro*, *Don Antonio*, *Don Diego*. Hauek ere, ezin ukatu, gizarte hartako pertsonaiak zirerateen, Muniberen lagun hurrekoak eta bera bezain umoretsuak, nonbaiten ere.

5.2. *Hizkera-lokuzioak*

Herri-hizkeraren ezaguera ona ezeze, haganako eraspén handia erakusten du kondeak euskal lanetan. Horretan aurretiko jesuita euskalzaleetarik ez zebilen urrunegi. Larramendi, Kardaberaz zein Mendiburuk erreferente nagusitzat dute herri euskara, hiztunen hizkera, esatez eta egitez. Hala aitortzen dute, batez ere lehenengo biek, eta hala aplikatzen dute beren euskal idatzietan.

Aztergai darabiltzagun testuetan, herri-hizkeraren islada alderdi desberdinetan nabari bada ere, lokuzioak begiz joko ditugu, eta baten batzuk aurreratu:

Ajolarik etzat, bizk. *ez deust ardura*, giputz hizkeran oso hedatua.

Aren pasiua! (*EBB* 24, 36), gaztelaniaz ‘¡Voto a tal!’ itzultzen duen ateraldia.

Auxe bai gizona diabruetxera (*EBB* 31), gazt. ‘Este sí que es hombre con mil diantres’ itzultzen du.

Bost gaubela ta izerdi gozo, zeinetan *bost* zenbakia balio mugagabez erabilia den; bestalde, enumerazio-kate adierazkorra osatzen dute *IISS* biek (51).

Esan da egin (*Orrabada* *essan da eguin nun imprimierazo ditudan*, GS 6), agindu baten betekuntza iragarteko.

(51) Cf. *bost gaubela, ta izerdi gozo co ta bazaitzit ere* (GS 7).

Gatutua egon, ‘hordirik, mozkorturik egon’, edo *katubaz egon* Mogelen erara, zabal dabilen irudia da euskaran (52).

Gizonaren panparroia! (EBB 16), [Iz + -en + Adj] egituraz craikia, zentzu hanpatzailea adieraziaz.

Gogoango didak, gazt. ‘me las pagarás’, mehatxu-esaldia, Mogelek ere behin baino sarrigo darabilena bestalde, eta Larramendik hiztegian jaso (Acor-darse). Bizkai ekial. eta gipuzk. mend.ean lekukotua (53).

Mesederik asko, *bearrikan asko*, gaurrengungo *eskerrik asko* formularen egituraz eraikiak darabiltza, non -ik part. + *asko* zenbatzaileaz balio hanpatzailea ditzekan esaldiari (54).

Or konpon Marianton (EBB 5), gaurregun ere bizi-bizirik dirauen ateraldi zaharra, esaleak bere burua zuritzeko erabili ohi duena (55).

Ordu onean perifrasi klitxetua, gazt. ‘enhorabuena’, garaiko hizkeran zabal zebilkeen.

Poliki baten, bizk. *polito baten* (*Poliqui baten cantatcen die aren passioa*, EBB 36).

Urtikan, ‘kanpora’ (56).

5.3. Atsotitzak

Errefrau edo atsotitzik bat edo beste baino ez dugu idoro testuan. Bi dira aitagarrienak:

(1) «Oh! y con quanta razon / dixo aquel gran Vizcayno: / *Auntzac ichi baleyo / Aquerrac ichi leyo.*» (EBB 6)

(2) «Alaje Dendariac, / eta Zapatariac / ire erriertaacgatic / milla itz emanagatic / gogoric ez badute / ecer eguingo ez dute, / *alper da Maria maquillatu / berdin berez behardu.*» (EBB 8)

Bitzuk dira ezagunak eta berariaz mendebaldeko tradizioan hotsa egin dutenak. Herri-jatorriko beste hainbat hizkuntz-baliabide bezala, atsotitzok testuan josteko idazleak agertzen duen trebetasuna nabarmen jartzekoa da. Horrek adierazten du kondeak bazuela halako jakinmin eta sentiberatasuna herri-hiz-

(52) Cf. *edo nago zoratuba, / edo bestela nago gatutuba.* (EBB 25).

(53) Cf. *Farra eguiten didac / gogoango didac* (EBB 5). Mogelek ere mehatxu-kontestu be-rean: “*Goguango deubat, deunat, o deusut; no te lo hecharé en olvido: amenaza*” (*PA Nomencl* 161), “*Ihoc bada: goguango doc niri bazcarija ucatuba*” (*Ip* 30).

(54) Cf. *Martin beltz guissagajoac messederic asco eguiñic* (GS 7), *Atozte, eguindezute / bearrikan asco* (EBB 18).

(55) Esamoldearen zentzua hurrengo bertsoak uzten du agerian: *Or compon Marianton / ajo-laric etzat.*

(56) Cf. *Urtican ichura gaistori* (EBB 36), *Urtican petral ori* (EBB 36).

kera eta herri-jakintza gaiei buruz. Baina ez da ahaztu behar, bestalde, Larramendiren hiztegian izan zuela aurretiko aberats bat errefrau kontuan, hiztegian zehar horietarik asko baitago sakabanaturik.

Lehenengo atsotitza erraz izan liteke etxe giroan edo Markinaldeko gizar-tean ikasia, bizkaitar baten aipua egiten baitu. Bigarrenaren lekukotasunak ere ugariagoak dirudite Bizkai aldean (Mogel, Uriarte, Obieta, Azkue), baina gipuzkerazko bersio hau da arretagarriena, *berdin* lokailu bitxi horrekin josia. Aurretikorik zuzenena Larramendirena dateke (57).

Errefrau bion aipua ez dator alferrik, zeren argitaratu zirenetik ia berrogei urte beranduago J.A. Mogelek berriro jasoko zituen *PA-n*, lehenengoa IV. ber-bajarduneko zerrenda hotzean, baina bigarrena abade-fraileen arteko atzeko jar-dunean, eta modu honetan:

«11. Auntzac ichi baleijo, aquerrac ichi leijo» (*PAb* 66);

«alper da Maria maquillatu» (*PAb* 131).

Ondorioa atera daiteke, behintzat, Muniberen euskal obrak era bateko edo besteko eragina izan zuela ondoko literaturan, batez ere Batzarrarekin harre-mana edo lotura izan zuten autoreetan.

5.4. *Herri-kantak*

Herri-kantuen oihartzuna etengabea da Muniberen obran, antzerkian be-riariaz. Argitan uzten du datu horrek herri-folklorearen ikasi eta dastatzeko zuen sena. Musikazale eta herri-festen zale handia zela jakinez gero, ez gaitu inolaz ere harritu behar sintonia horrek.

Ardo-kanten aztarna aipa daiteke lehenik. Edanaren inguruan uzta ugaria dugu euskal herri literaturan, aldi eta alde guztietakoan berriz. Munibek ere, bere gogo irrieragileaz, behin eta berriro joko du edanaren topikora; are arrazoi gehiagoz, kantuz diharduela badakigu:

— Batean, Gabonetan asko edo gehiegi edanaren kalteak gutxiesteko, ho-nako zirikaldiak bilatuko ditu:

Ta Ardoac galdurican / lengo malicia / ez gaitu moscortuco, / edan cia, cia. (*GS* 34).

— *EBB*-ko lehen ahapaldiak ere edan-kantak dira, euskal tradizioan an-zeko eredu ugari dutenak. Bigarrenak hala dio:

Edari eztitzu gozoa / Cerutic jatcitacoa / cembait eta ondorago / ambait aiz gozoago. / Jaincoac bedinca azala / nic bedincatze audan bezala. (*EBB* 1)

(57) Cf. Larramendi: «MAQUILLATU, apalear; *alper da Maria maquillatu, berez bear du.*» (*DVCI* 263).

Baina are deigarriagoa da *Donostiatik gatoz* (EBB 32) hasten dena. Herri-tradiziotik oso-osoan hartua dirudi, eta intentzio osoz hautatua, kondeari beti darion irri eta umore senak eraginda.

Era berean, plaza-kopla ezagun baten bertsioa eskaintzen digu, Bizkai aldean oraindik ere erraz jaso daitekeena: *Arako aintxinako / bioen kontuak / ixil egonagatik / ez dauzkat aztuak*. (EBB 35).

Gaztelaniaz dakarren *Vengo de Peregrina* (EBB 37) ere eske-kopla egin-gina da.

EBB-ko azken eskenako kopla batzuk ere herri-tradiziotik jasoak dirudite. Lehenengoa adibidez: *Txanton Birigarro / amesetan dago / txepeltx bat izanik / egin da Karrastaro. / Lakirikon parrirareña / Lakirikon / parariraron*. (EBB 53). Eta berdin azken aurrekoa: *Ezta ez ere Andrerik / edate eztubenik / naiz nafar, naiz klaret, / ta naiz Endaiakorik. Lakirikon...*

6. Beste literatura-ezaugarri batzuk

6.1. *Komikotasuna*

Umorea eta *burlazahar* edo *trufa* egiteko dohain apartaren jabe ageri da Munibe. EBB-ko solas eta autuetan askoz nabariago, gaiak ere gehiago laguntzen baitu. Baina GS-en ere ateraldi barregarriak ez dira falta.

— Hala, irakurleei egiten dien agurrean, inprimatzeko erabakia aditzera ematerakoan:

Ez bada, Jaincoac naibadeu, ta datorren urtean vici banaiz, soñean daramadana gona au salduco badet ere, imprimitu bearco deve Deamuchoetan. (GS 6) (58).

— *Martinbeltz*, GS-etako musika ontzen lagundu omen diona, herri-pertsonaia bat da zalantzarik gabe, eta haren trebetasunen artean, era bitakoak ematen ditu: bata gogozkoa, musikagintza, beste lanbidezkoa, erratzgintza. Adar-jotzea edo barre-burla azal-azalean ditu konteak:

Martin beltz guissagajoac messederic asco eguiñic lagun eguinda batez ere Seguidilla, ta araco Aria edo Copra andi aetan [...]; ta are berriz, nola iñunciac eguiten ere daquian, asco daqui, ta guizon jaquintzubat da (GS 7).

— Burua monja eginik, bere burua abonatzen hasten da, inor baino kantari hobea dela esanez, eta boza ez bada ere, entzumen aparta duela aitortuz. Bitara adi daitezkeen hitzak darabiltza irakurle-entzuleen entretenigarri:

(58) DEAMUTXOETAN. *Demonino* hitzaren forma hipokoristikoa, *demon(ino)txoa* edo *demon(ino)txo* hitzetik. Ekialdean badu aldaki bat, *demuntxo* (OEH, VI, 97), baina mendebaldean bada *diamotxo*, *diamutxo* itxura, Larramendik (DT) eta Añibarro (VocB) jasotzen dutena, eta gaur egun oraindik Ondarroan bizi dena eta Domingo Agirrerren idatz lekukotasuna duena: *Diamotxo, diamotxoena! Oiñ erdiz eraman dio, oiñezdiz bakarrik!* (EE 1917, 202) (OEH, VI, 203).

Ala ere ezdide cantatzen ventajari eramango ez batac, eta ez besteac; ta ala icassi nai devan gucia<c> ez dauca ni gana etortzea baño, ta nic berealaje eracussicodiot; bada eztarri garbi garbia ezbadet ere, belarriac galantac ditut. (GS 8).

— Ez auzirik, ez eritasunik egon ezagatik, legegizon eta osagileen beharrik ez dela egongo adierazteko, hara zer ateraldi duen:

Abogadu, Escribau, / eta Merioac, / Medicu, Barberó, ta / Boticarioac, / ez dira bear; ta argatic / izango da sarri / Hipocrates gajoa / sagûen janari (GS 32-33).

— *Agurra* egiteko, plaza-kopletan bezala, eztarria urraturik edo katarroa emango ditu aitzaki barregarri bezala:

Baña canta berriau / gueicho luzatu da / nere eztarri tristea / y à urratu da: / Naiago det issildu / catarratu baño / Agur nere genteac / urrengo urteraño. (GS 35-36).

— Hainbat arrazoi gehiagoz, GS-en atzeneko *Copla Jostalluac* deritzenean. Beste motibo batzuen artean, salerosietako iruzurrak ditu mintzagai, beste gabon-kanta batzutan ere azaldu ohi direnak (59).

Ez da onesquero essango / guezurric batere, / eguia essango dute / Den-dariac ere. (GS 34).

— *EBB*-n, Txanton Garroteri eskarmentu on bat emateko burubidea har-zen dutenean Don Antonio eta Don Pedro jaunek, hara zer kantatzen duten:

Artcen badegu / bien artan / eguingo degu / aren soñean / troqueo danzá / gure modurá, / joten degula / zirt, zart idicil batequin. (*EBB* 9).

Bibliografia behinena

Mendiguren, Xabier (1987): «*El borracho burladoko* euskararen azterketa (1764)», *ASJU*, XXI-1, 136-162).

Munibe, Xabier: *Gabonsariak. El borracho burlado*. Xabier Altzibarrek prestatuturiko edizio kritikoa. Eusko Legebiltzarra. Gasteiz, 1991.

(59) Gernikako 1801-eko Gabon-kanta bat dut gogoan, neuk *Litteræ Vasconicæ* aldizkarian ezagutarazia (6. znb, 1993).